

γνου) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κληθῆ εἰ μὴ μόνον ὡς ἀντανάκλασις τῆς προσωπικότητος τῶν συλλαβόντων καὶ ἐκτελεσάντων αὐτό.

Ὁ *Comte* δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν αὐτοῦ τὰ ἀνωτέρω. Καὶ δὲν ἔλαβεν αὐτὰ ὑπ' ὄψιν του, διότι ἠγνόησε τὸ παγκόσμιον φαινόμενον τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος¹. Ὁ *Comte* ἐγνώρισε μόνον τὸ χρονικῶς καὶ τοπικῶς περιωρισμένον φαινόμενον τοῦ δυτικοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἐξετάσας μάλιστα καὶ τοῦτο ὑπὸ τὸ βᾶρος προκαταλήψεων καὶ πολιτικῶν σκοπιμοτήτων.

43.—Εἰσερχόμενος ὁ *Comte* εἰς τὴν ἀναλυτικὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τῶν τριῶν σταδίων ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, προβαίνει κατ' ἀρχὰς εἰς θεμελιώδη διαίρεσιν τοῦ θεολογικοῦ καθεστῶτος. Τὸ πρωτόγονον τοῦτο καθεστῶς τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος διαιρεῖται, κατὰ τὸν *Comte*, εἰς τρεῖς κατὰ σειρὰν διαδεχθείσας ἀλλήλας περιόδους: εἰς τὰς περιόδους τοῦ Φετιχισμοῦ, τοῦ Πολυθεϊσμοῦ καὶ τοῦ Μονοθεϊσμοῦ², τῆς πρώτης μάλιστα ὑποδιαιρουμένης εἰς τὴν περίοδον τοῦ καθ' αὐτὸ Φετιχισμοῦ καὶ εἰς τὴν τῆς Ἀστρολατρίας³. Κατὰ τὴν περίοδον τοῦ φετιχισμοῦ, ἡ ὁποία σημεῖοι τὴν ἀπαρχὴν τοῦ θεολογικοῦ καὶ πολεμικοῦ καθεστῶτος, ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ πάντα τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, τόσον τὰ φυσικὰ ὅσον καὶ τὰ τεχνητά, ὡς ἐμψυχούμενα ὑπὸ ζωῆς ἀναλόγου πρὸς τὴν ἐμψυχοῦσαν αὐτὸν ζωὴν⁴. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ φετιχισμοῦ ἐπὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν ἐξεδηλώθη κυρίως ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς προστασίας τῶν ὠφελίμων ζώων καὶ φυτῶν⁵, προστασίας συμβαλοῦσης εἰς τὴν ἐξευγένισιν τοῦ ἀνθρώπου⁶, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς κατευνάσεως τοῦ ἀπολύτου τυχοδιωκτισμοῦ καὶ τῆς δημιουργίας τῶν πρώτων δεσμῶν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν γῆν, τὴν ὁποίαν ἤρξατο οὐ-

¹ Ἡ ἱστορία καὶ κοινωνιολογία τοῦ πνεύματος δὲν πρέπει, ἀπολυτοποιουμένη, γὰρ θεωρηθῆ ὡς ἀποκλείουσα τὴν θεωρίαν τοῦ λόγου, ὡς ἀκριβῶς δὲν ἀποκλείει καὶ ἡ ἱστορία τῆς τέχνης τὴν αἰσθητικὴν.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 16 κ. ε.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 19.

⁴ *Comte*, op. cit., V, σ. 16.

⁵ *Comte* op. cit., V, σ. 48.

⁶ *Comte*, op. cit., V, σ. 49.

τος καλλιεργῶν ¹. Ἡ μετάδοσις ἀπὸ τοῦ καθεστῶτος τοῦ φετιχισμοῦ πρὸς τὸ πολυθειστὸν καθεστῶς ὑπῆρξε, κατὰ τὸν *Comte*, «ἀναπό-
τρεπτος» ². Ὁ πολυθεισμὸς ἐπήγαγε, κατ' αὐτόν, ἐκ τοῦ φετιχι-
σμοῦ ³, παρεμβληθείσης μεταξὺ αὐτῶν τῆς ἀστρολατρείας, δι' ἧς ἐπε-
τεύχθη ἡ πρώτη χειραφέτησις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ καθ' αὐτὸ φε-
τιχισμοῦ, χειραφέτησις, ἣτις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῆ εἰ μὴ διὰ
τῆς θεοποιήσεως τῶν ἄστρον, δηλαδὴ ἐκείνων τῶν φαινομένων, τὰ
ὅποια ἀποκαλύπτονται εἰς τὸν ὀφθαλμὸν τοῦ ἀνθρώπου ὡς τὰ μᾶλλον
γενικὰ καὶ παγκόσμια ⁴.

Ὁ πολυθεισμὸς ὑπῆρξε, κατὰ τὸν *Comte*, ἡ κυριωτάτη μορφή,
ὅφ' ἦν ἐξεδηλώθη τὸ θεολογικὸν καθεστῶς ⁵. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ πολυ-
θεισμοῦ ἐπὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου ὑπῆρξε λίαν εὐεργετική. Ἐξ
ἐπόψεως ἐπιστημονικῆς ἐξετιμήθη ἡ ἐπίδρασις αὕτη ὑπὸ τοῦ *Comte*
ὡς ἐξῆς : ὁ ἄνθρωπος ἤρξατο παρατηρῶν καὶ ἐρευνῶν τὰ ἀντικείμενα
τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, τὰ ὅποια, ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ φετιχισμοῦ,
ἦσαν ἀπρόσιτα καὶ ὑπὸ μυστηρίων περιβεβλημένα ⁶. Ἡ περὶ τῆς
μοίρας ἢ τοῦ πεπρωμένου θεωρία, τὴν ὁποίαν ὁ *Comte* ἐθεώρησε συν-
δεδεμένην πρὸς τὴν ὑπόστασιν τῆς πολυθείας, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν
γένεσιν τῶν πρώτων συγκεχυμένων μὲν, ἀλλὰ σταθερῶν δοξασιῶν
περὶ τοῦ ἀμεταβλήτου τῶν φυσικῶν νόμων ⁷. Ἐξ ἐπόψεως καλλιτε-
χνικῆς ἐπέδρασε ὁ πολυθεισμὸς ἀποτελεσματικώτερον ἐπὶ τὴν ἀνά-
πτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος. Οὗτος ἐπλούτισε τὴν φαντασίαν τοῦ ἀν-
θρώπου διὰ τῆς παραστάσεως τῶν Θεῶν, ὑποταγέντων οὕτω πλήρως
τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου ὑπὸ τὴν φαντασίαν ⁸. Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὴν
ἐπίδρασιν, ἣν ἤσκησεν ὁ πολυθεισμὸς ἐπὶ τὴν οἰκονομικὴν καὶ γενικω-
τέραν κοινωνικὴν ζωὴν, περὶ αὐτῆς διδάσκει ὁ *Comte* τὰ ἀκόλουθα :

¹ *Comte*, op. cit., V, σ. 44 κ. ε.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 50.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 50 κ. ε.

⁴ *Comte*, op. cit., V, σ. 56.

⁵ *Comte*, op. cit., V, σ. 50, 61, 63 καὶ 260.

⁶ *Comte*, op. cit., V, σ. 67.

⁷ *Comte*, op. cit., V, σ. 67 κ. ε., 70 κ. ε.

⁸ *Comte*, op. cit., V, σ. 72 κ. ε., κυρίως 76.

ἀντιθέτως πρὸς τὸν φετιχισμόν, ὁ ὁποῖος, θεοποιῶν τὴν ὕλην, ἐνεφάνισε τὴν ἐπίδοσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν κατεργασίαν αὐτῆς ὡς ἱερόσυλον οὕτως εἶπειν ἀνακολουθίαν, ὁ πολυθεϊσμός, χειραφετήσας τοὺς θεοὺς ἀπὸ τῆς ὕλης καὶ ὑποτάξας ἀπλῶς αὐτὴν ὑπ' ἐκείνους, ἐπέτρεψεν εἰς τὸν ἀνθρώπον, ὅπως, ἐν πλήρει συνεπείᾳ πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὰς θρησκευτικὰς του πεποιθήσεις, ἀφοσιωθῆ εἰς παντὸς εἶδους ἐπεξεργασίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου¹. Πάντως, δεδομένου, ὅτι ὁ πόλεμος ἀπετέλει, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ πολυθεϊσμοῦ, τὴν κυρίαν ἐνασχόλησιν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ βιομηχανικὴ αὐτοῦ ἐνεργητικότης ἐστράφη, κατὰ τὸν *Comte*, κυρίως πρὸς τὰς τέχνας, τῶν ὁποίων ὁ προορισμὸς ἦτο καθαρῶς πολεμικός².

Ἐξ ἐπόψεως πολιτικῆς, ὁ πολυθεϊσμός ὑπεβοήθησε, κατὰ τὸν *Comte*, τὴν ὀργάνωσιν τῆς κοινωνίας, δημιουργήσας τὴν τάξιν τῶν περὶ τὰ ἱερὰ ἀσχολουμένων, τὴν τάξιν, ἢ ὁποία, λόγῳ τοῦ γενικοῦ σεβασμοῦ, ὃν ἐνέπνεε, ἀνεδείχθη εἰς ἀπαραίτητον ὄργανον τῆς κοινωνικῆς πειθαρχίας³. Πρῶτος ὁ πολυθεϊσμός εἰσήγαγε μονίμους καὶ γενικοὺς τύπους λατρείας, ἐνώσας περισσοτέρας οἰκογενείας ὑπὸ τὴν αὐτὴν θρησκευτικὴν στέγην καὶ ἐμπιστευθεὶς τὴν διαχείρισιν τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν πραγμάτων εἰς ὠρισμένην τάξιν ἀνθρώπων⁴. Πλὴν ὅμως τοῦ «παθητικοῦ» τούτου τρόπου ἰδρύσεως τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως, ὁ πολυθεϊσμός ἐθεμελίωσεν αὐτὴν καὶ ἐξ ἀπόψεως καθαρῶς «ἐνεργητικῆς»⁵. Τῶν θεῶν ὑπερνικησάντων τὰ στενὰ οἰκογενειακὰ ὄρια καὶ προαχθέντων εἰς τὸ ἐπίπεδον ἐθνικῶν ἀντικειμένων θρησκευτικῆς λατρείας, οἱ κατὰ τὴν πολυθεϊστικὴν περίοδον τῆς ἀνθρωπότητος σημειωθέντες πόλεμοι εἶχον χαρακτῆρα *θρησκευτικόν*⁶. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς πολέμους, οἵτινες ἐσημειοῦντο ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ φετιχισμοῦ καὶ λόγῳ τῆς περιορισμένης ὄντο-

¹ *Comte*, op. cit., V, σ. 86.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 87 καὶ 88.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 89 κ. ε.

⁴ *Comte*, op. cit., V, σ. 91.

⁵ *Comte*, op. cit., V, σ. 93.

⁶ *Comte*, op. cit., V, σ. 95.

τητος τῶν ἐμπνεουσῶν αὐτοῦς θεοτήτων, ἔστεροῦντο εὐρυτέρας πολιτικῆς σημασίας, οἱ πόλεμοι τοῦ πολυθεϊσμοῦ, ἐμπνεόμενοι ὑπὸ θεῶν γενικωτέρου χαρακτήρος, ἤνωσαν ὑπὸ τὰς αὐτὰς σημαίας λαοὺς ὀλοκλήρους καὶ ἐξεπλήρωσαν σπουδαιότατον πολιτικὸν προορισμόν ¹. Δεδομένου μάλιστα, ὅτι οἱ θεοὶ τῶν ὑπὸ καθεστῶς πολυθεϊστικῶν ζώντων λαῶν δὲν ἦσαν τελείως ξένοι πρὸς ἀλλήλους, οἱ ἠττώμενοι λαοὶ ἀπεχρεοῦντο οὐχὶ εἰς τὴν πλήρη ἀπάρνησιν τῶν θρησκευτικῶν των πεποιθήσεων, ἀλλ' εἰς τὴν ἀπλὴν ἀναγνώρισιν τῆς ὑπεροχῆς τῶν πρὸς τὴν νίκην ὀδηγησάντων θεῶν ². Ἐξασφαλισθείσης οὕτω ἠπιωτέρας τινος διαγωγῆς τοῦ νικητοῦ ἀπέναντι τοῦ ἠττημένου, ὁ πόλεμος δέον, κατὰ τὸν *Comte*, νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀποτελέσας κατὰ τὴν περίοδον τοῦ πολυθεϊσμοῦ παράγοντα προόδου ³. Ἡ ὑπὸ τοῦ *Comte* ὑπονοουμένη πρόοδος ἐξεδηλώθη κυρίως διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας. Ἐν ᾧ ὁ φетиχισμὸς ὠδήγει τὸν νικητὴν εἰς τὴν πλήρη καταστροφήν τοῦ ἠττημένου, ὁ πολυθεϊσμὸς ἐδημιούργησε τὴν πνευματικὴν βᾶσιν τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ⁴, ὁ ὁποῖος ἐπέδρασεν ἐξ ἐπόψεως ἀνθρωπιστικῆς καὶ οἰκονομικῆς εὐεργετικώτατα ἐπὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν κοινωνιῶν ⁵.

Ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας ὑπῆρξε, κατὰ τὸν *Comte*, ἀρρήκτως συνδεδεμένος πρὸς τὴν ὡσαύτως προσδιορίσασαν τὴν πολιτικὴν μορφήν τοῦ πολυθεϊστικοῦ καθεστῶτος σύγχυσιν τῶν ἐξουσιῶν ⁶. Θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία ἐμφανίζονται ὑπὸ τὸν πολυθεϊσμόν ἐν καταστάσει πλήρους συγχύσεως, συγχύσεως, τὴν ὁποίαν ὁ *Comte* θεωρεῖ ὡς ἀναγκαίαν συνέπειαν ἀφ' ἐνὸς μὲν τῆς σχετικῶς περιορισμένης καὶ τοπικῶς προσδιορισμένης φύσεως τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς ⁷, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς καθαρῶς πολεμικῆς ἀποστολῆς τῶν λαῶν τῆς ἐποχῆς

¹ *Comte*, op. cit., V, σ. 95.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 95 καὶ 96.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 96.

⁴ *Comte*, op. cit., V, σ. 103.

⁵ *Comte*, op. cit., V, σ. 100 κ. ε.

⁶ *Comte*, op. cit., V, σ. 109.

⁷ *Comte*, op. cit., V, σ. 104 καὶ 105.

ἐκείνης, ἀποστολῆς ὑπαγορευσάσης ἀναγκαστικῶς τὴν συγκέντρωσιν τῶν ἐξουσιῶν καὶ ἀντιταχθείσης πρὸς πᾶσαν διάκρισιν αὐτῶν ¹.

Παρά τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἤσκησεν ὁ πολυθεισμὸς διὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας καὶ τῆς συγχύσεως τῶν ἐξουσιῶν ἐπὶ τὴν πολιτικὴν ἐξέλιξιν τῶν κοινωνιῶν, ἐμφανίζει οὗτος, κατὰ τὸν *Comte*, σοβαρὰ μειονεκτήματα καθαρῶς ἠθικοῦ χαρακτῆρος. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὸν θεσμόν τῆς δουλείας, οὗτος ἐστέρησε τὴν ἀρχαιότητα τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ ἀνθρώπου ὡς τοιοῦτου ². Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὴν σύγχυσιν τῶν ἐξουσιῶν, αὕτη ὑπέταξε τὴν ἠθικὴν ὑπὸ τὴν πολιτικὴν, ἀσκήσασα οὕτω καταστρεπτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν καθαρῶς ἠθικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου ³. Τὴν ἐπίδρασιν ταύτην βλέπει ὁ *Comte* κυρίως ἐκδηλωθεῖσαν διὰ τῆς ἐλλείψεως αὐστηρῶς οἰκογενειακῆς ἠθικῆς, ἣ ὅποια δέον, κατ' αὐτόν, ἀπαραιτήτως νὰ παρεμβάλλεται μεταξὺ ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἠθικῆς ⁴. Ἡ ἄποψις αὕτη τοῦ *Comte* δέον νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν ὄλην περὶ οἰκογενείας, ἰδιαίτατα δὲ περὶ μονογαμίας θεωρίαν του, περὶ ἧς ἤδη ἐκτενῶς ἐπραγματεύθημεν.

Ἡ παρακμὴ τοῦ πολυθειστικοῦ καθεστῶτος ἐμφανίζεται ὑπὸ τοῦ *Comte* ὡς συνδεομένη πρὸς τὴν μεταβολὴν τοῦ αὐστηρῶς «θεοκρατικοῦ» πολυθεισμοῦ εἰς «στρατιωτικόν» πολυθεισμόν ⁵. Ἡ μεταβολὴ αὕτη, προπαρασκευασθεῖσα ἐν μέρει ἐν Ἑλλάδι, ἐπραγματοποιήθη κυρίως ἐν *Ρώμῃ* ⁶. Ἡ χειραφέτησις τοῦ πολυθειστικοῦ καθεστῶτος ἀπὸ τῆς θεοκρατίας ἐπετεύχθη ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ τῆς προόδου τῶν ἐπιστημῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς κοινωνικῆς καὶ κοσμοκρατορικῆς ὀργανώσεως τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ⁷. Τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ θέλησις ἐμφανίζονται οὕτω ὑπὸ τοῦ *Comte* ὡς οἱ κυριώτατοι παράγοντες τῆς «μνημει-

¹ *Comte*, op. cit., V, σ. 106.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 110 κ. ἐ.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 111 κ. ἐ.

⁴ *Comte*, op. cit., V, σ. 116.

⁵ *Comte*, op. cit., V, σ. 128.

⁶ *Comte*, op. cit., V, σ. 129.

⁷ *Comte*, op. cit., V, σ. 180 κ. ἐ., κυρίως 183, 184, 140 καὶ 142.

ώδους» εκείνης «ἐπαναστάσει», δι' ἧς ἀντικατεστάθη τὸ πολυθεϊστικὸν καθεστῶς διὰ τοῦ καθεστῶτος τοῦ μονοθεϊσμοῦ ¹.

Πᾶσαι αἱ περίοδοι τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος ἀποτελοῦσι, κατὰ τὸν *Comte*, βαθμίδας, τῶν ὁποίων ὁ προορισμὸς συνίσταται κυρίως εἰς τοῦτο: εἰς τὸ νὰ ὁδηγήσῃ τὴν ἀνθρωπότητα πρὸς τὸ καθεστῶς τοῦ θετικισμοῦ, τὸ ὁποῖον τέπρωται νὰ σημάνη καὶ τὸ τέλος τῆς προόδου τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ περίοδος ὁμοῦς τοῦ μονοθεϊσμοῦ, πλὴν τοῦ τοιοῦτου κοινοῦ εἰς πάσας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας προορισμοῦ, ἐπέκτητο καὶ ἄλλον εἰδικώτερον προορισμόν. Ὁ εἰδικώτερος προορισμὸς τοῦ μονοθεϊσμοῦ συνίστατο εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς βαθμιαίας διαλύσεως τοῦ καθαρῶς θεολογικοῦ καὶ πολεμικοῦ καθεστῶτος ². Τὰς πρὸς ἐκπλήρωσιν ὁμοῦς τοῦ τοιοῦτου σκοποῦ ἀποκτηθείσας ἰκανότητας δὲν ἐπέδειξεν ὁ μονοθεϊσμὸς εἰς πάσας αὐτοῦ τὰς φάσεις. Ἡ εἰδικὴ φάσις αὐτοῦ, ἣτις ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ *Comte* ὡς ἡ κυρίως ἐπιδείξασα τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος ἰκανότητας, ὑπῆρξεν ὁ δυτικὸς καθολικισμὸς ³, ὅστις ἀπετέλεσε καὶ τὸ ἀποκλειστικὸν σχεδὸν ἀντικείμενον ἐρεύνης τοῦ εἰς τὸν μονοθεϊσμὸν ἀφιερωθέντος πεντηκοστοῦ τετάρτου κεφαλαίου τοῦ θεμελιώδους ἔργου του.

Ὁ *Comte* ὑπῆρξε θαυμαστῆς τοῦ δυτικοῦ καθολικισμοῦ. Εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ ὅλου του ἔργου, ἰδίᾳ ὁμοῦς εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν κεφάλαιον αὐτοῦ, ὑμνεῖ οὗτος τὰ ἔργα τοῦ καθολικισμοῦ ὡς κατορθώματα ἀριστουργηματικά. Τοιοῦτοτρόπως ἐμφανίζεται ὁ *Comte* ἀκολουθῶν τὰ βήματα τῶν προηγηθέντων αὐτοῦ ἐν Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ ῥωμαντικῶν, ἰδίᾳ τῶν ἐν Γαλλίᾳ μετὰ τὴν μεγάλην ἐπανάστασιν ἐμφανισθέντων ὁπαδῶν τῆς παραδόσεως (τῶν λεγομένων «*traditionnalistes*»), οἱ ὅποιοι, ὀρμηθέντες ἐκ τῶν πολιτικῶν μᾶλλον ἀξιών τῆς ἐν Γαλλίᾳ σημειωθείσης παλινορθωτικῆς κινήσεως, ἔστρεψαν τὸ βλέμμα των πρὸς τὸν μεταρρυθμιστικὸν κόσμον τῶν μέσων αἰώνων. Ἀκολουθήσας ὁ *Comte* τὰ βήματα τούτων, προσήνεγκεν ἀναντιρρήτως

¹ Πρὸς κυρίως *Comte*, op. cit., V, σ. 151.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 158 καὶ 249.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 159.

ύπηρεσίαν σοβαράν, δεδομένου, ὅτι συγκατελέχθη καὶ αὐτὸς εἰς τοὺς πρῶτους διανοουμένους, οἱ ὅποιοι ἀπῆλλαξαν τὴν ἐπιστήμην τῶν προκαταλήψεων, αἵτινες ἴσχυον μέχρι τῆς ἐποχῆς του ἐν σχέσει πρὸς τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τὴν σημασίαν αὐτῶν. Πάντως ἡ προσπάθεια τοῦ *Comte* θὰ ἦτο ἀρτιωτέρα, ἐὰν ἐβασίζετο οὗτος ἐπὶ τοῦ ἀπηλλαγμένου τῶν πολιτικῶν τάσεων τῶν Γάλλων ῥωμαντικῶν ἰδρυτοῦ τῆς πρὸς τὴν ἱστορικὴν σχολὴν τοῦ Δικαίου ὁδηγησάσης πλευρᾶς τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ *Herder*, ὅστις προσεπάθησεν, ὡς γνωστόν, νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν κῶρος τῶν μέσων αἰώνων, χωρὶς νὰ ἀποβλέψῃ διὰ τῆς τοιαύτης προσπάθειάς του εἰς σκοπὸν πολιτικόν ¹.

* Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη, ποῖαι ὑπῆρξαν συγκεκριμένως τὰ εἰδικὰ τμήματα τῆς ὑποστάσεως τοῦ δυτικοῦ καθολικισμοῦ, πρὸς τὰ ὅποια ἐστράφη ὁ θαυμασμός τοῦ *Comte*:

Εἶπομεν, ὅτι, κατὰ τὸν Γάλλον φιλόσοφον, τὴν πολιτικὴν μορφήν τοῦ πολυθειστικοῦ καθεστῶτος προσδιώρισε κυρίως ἡ σύγχυσις τῶν ἐξουσιῶν. Ἡ σύγχυσις τῶν ἐξουσιῶν, ἀποτέλεσμα τῆς συνυπάρξεως τῆς θρησκευτικῆς μετὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἐσήμανε, κατὰ τὸν *Comte*, ὑποταγὴν τῆς ἠθικῆς ὑπὸ τὴν πολιτικὴν. Τὴν σχέσιν ταύτην τῆς ἠθικῆς πρὸς τὴν πολιτικὴν ἀντέστρεψεν ὁ καθολικισμὸς διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ θεσπισθείσης διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν ². Τὸ κατ' ἐξοχὴν «κοινωνικὸν πνεῦμα» τοῦ καθολικισμοῦ, ἰδρύσαν ἠθικὴν ἐξουσίαν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς καθ' αὐτὸ πολιτικῆς ἐξουσίας, ἐξησφάλισε τὴν διεύθυνσιν τῆς ἠθικῆς εἰς τὴν πολιτικὴν, ἐπιτελέσαν οὕτω ἔργον ὑψίστης σημασίας, τὸ ἔργον, ὅπερ κυρίως προσδιορίζει, κατὰ τὸν *Comte*, τὴν ὑπεροχὴν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ ἀπέναντι τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαιότητος. ³ Καὶ ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ θεσμοί, διὰ τῶν ὁποίων κατάρθωσεν ὁ καθολικισμὸς νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν τοιαύτην ἠθικὴν ἀποστολήν, δηλαδὴ τὴν ἀποστολήν, ἣτις συνίστατο εἰς τὴν ἰδρυ-

¹ Πρὸβλ. σχετικῶς: *Herder*, Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit, «Taschenausgaben der Philosophischen Bibliothek», Heft 2, σ. 88 κ. ἰ.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 160 κ. ἑ., 171 κ. ἑ., 175 κ. ἑ.—Πρὸβλ. σχετικῶς καὶ σ. 226 κ. ἑ.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 175.

σιν εξουσίας ήθικης, ανεξαρτήτου από της πολιτικής εξουσίας; Οι κυριώτεροι θεσμοί, διά τῶν ὁποίων κατώρθωσε τοῦτο ὁ καθολικισμός, ὑπῆρξαν, κατά τὸν *Comte*, οἱ ἑξῆς: α) ἡ παρθενία τῶν κληρικῶν¹, β) ἡ παπικὴ ἐξουσία², καὶ γ) ἡ καθολικὴ ἐκπαίδευσις³. Διὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς παρθενίας ἀπηλλάγη ἡ ἐκκλησία πάσης κοινωνικῆς ἐξαρτήσεως, ἐξαρτήσεως, ἣτις θὰ ἠμπόδιζε ταύτην ἀπὸ τοῦ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ἠθικὸν προορισμὸν αὐτῆς⁴. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν θεσμὸν τοῦ παπισμοῦ, δι' αὐτοῦ ἐξησφαλίσθη ἡ πανευρωπαϊκὴ ανεξαρτησία τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ἣτις εὐκόλως θὰ ὑπετάσσετο ὑπὸ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ἐὰν ἐστερεῖτο τοῦ ὑπερεθνικοῦ κέντρου τῆς Ρώμης⁵. Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὸν θεσμὸν τῆς καθολικῆς ἐκπαιδεύσεως, οὗτος ἀπετέλεσε, κατά τὸν *Comte*, τὴν σπουδαιοτάτην πασῶν τῶν λειτουργιῶν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας⁶. Παρὰ τὸν αὐστηρῶς δογματικὸν χαρακτῆρα τῆς καθολικῆς ἐκπαιδεύσεως, αὕτη ἐσήμανε πρόοδον σοβαρὰν ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα τοῦ πολυθεισμοῦ, συμφώνως πρὸς τὰ ὅποια τὸ πλεῖστον τοῦ πληθυσμοῦ ἔμενεν ἄμοιρον πάσης μορφώσεως⁷.

Ταῦτα περὶ τῆς ἰδρυθείσης ὑπὸ τοῦ καθολικισμοῦ θρησκευτικῆς ἐξουσίας. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἤσκησεν αὕτη ἐπὶ τὴν καθαρῶς πολιτικὴν ἐξουσίαν, διδάσκει ὁ *Comte* τὰ ἀκόλουθα:

Δύο ὑπῆρξαν κυρίως οἱ τύποι τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τοὺς ὁποίους ἡ ἐμφάνισις τοῦ καθολικισμοῦ μετέβαλε θεμελιωδῶς: ὁ πόλεμος καὶ ἡ δουλεία. Ὑπὸ τὸ φεουδαλικὸν καθεστῶς τῶν μέσων αἰώνων ἀπηλλάγη ὁ πόλεμος, κατά τὸν *Comte*, τοῦ ἐπιθετικοῦ καὶ κατακτητικοῦ του χαρακτῆρος, περιορισθέντος τοῦ σκοποῦ του εἰς τὴν ἄμυναν καὶ ὑπεράσπισιν τῶν ἐθνικῶν ὀρίων⁸. Τοῦτο ἐμφανίζει ὁ *Comte* ὡς ἀπο-

¹ *Comte*, op. cit., V, σ. 189 κ. ἑ.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 191 κ. ἑ.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 194 κ. ἑ.

⁴ *Comte*, op. cit., V, σ. 190.

⁵ *Comte*, op. cit., V, σ. 191.

⁶ *Comte*, op. cit., V, σ. 194.

⁷ *Comte*, op. cit., V, σ. 195 καὶ 199.

Comte, op. cit., V, σ. 208.

τέλεσμα τῆς ὑπὸ τοῦ καθολικισμοῦ θεσπισθείσης διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν¹. Ἀνάλογος πρὸς τὴν μεταβολήν, ἣν ὑπέστη ὁ θεσμὸς τοῦ πολέμου, ὑπῆρξε καὶ ἡ μεταβολή, ἣν ὑπέστη ὑπὸ τὸ φεουδαλικὸν καθεστῶς καὶ ἡ δουλεία². Ἡ μεταμόρφωσις αὐτῆς εἰς δουλοπαροικίαν, μεταμόρφωσις προκαλέσασα ριζικὴν βελτίωσιν τῆς τύχης τῶν δούλων, ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ *Comte* ἐν πολλοῖς εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ καθολικισμοῦ³. Τέλος προσπαθεῖ ὁ *Comte* νὰ ἐμφανίσῃ αὐτοὺς τούτους τοὺς θεσμοὺς τῆς φεουδαλικῆς ἀποκεντρώσεως καὶ τοῦ ἱπποτισμοῦ τῶν μέσων αἰώνων ὡς ὑποβοηθηθέντας ἐν τῇ ἀποκρυσταλλώσει αὐτῶν ὑπὸ τοῦ καθολικισμοῦ⁴.

Αἱ τελικαὶ παρατηρήσεις τοῦ *Comte* ἐν σχέσει πρὸς τὸν καθολικισμὸν ἀναφέρονται εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἤσκησεν οὗτος ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ ἠθικὴ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐξεδηλώθη, κατὰ τὸν *Comte*, κυρίως ἐν τῇ οἰκογενειακῇ ἠθικῇ, τὴν ὅποιαν τελείως εἶχε παραμελήσει ὁ πολυθεισμός⁵. Ἡ ὑπὸ τοῦ καθολικισμοῦ ἐπιτευχθεῖσα τελειοποίησις τῆς οἰκογενείας συνίστατο πρὸ πάντων εἰς τὴν ἠθικοποίησιν τῆς πατρικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν βελτίωσιν τῆς θέσεως τῆς γυναικός⁶. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἠθικὴ ὑπέστη τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ καθολικισμοῦ⁷. Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικῶς τὴν κοινωνικὴν ἠθικὴν, ἡ μεταβολὴ τοῦ στενοῦ πατριωτισμοῦ εἰς τὸν ὑπερεθνικὸν ἀνθρωπισμὸν ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ *Comte* ὡς ἔργον τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας⁸.

Περὶ τῆς πνευματικῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἤσκησεν ὁ καθολικισμὸς ἐπὶ τὸν ἄνθρωπον, διδάσκει ὁ *Comte*, ὅτι αὕτη, καθυστερήσασα κατ' ἀρχὰς ἀναγκαίως καὶ δὴ συγκεκριμένως μέχρι συμπληρώσεως τοῦ ὀρ-

¹ *Comte*, op. cit., V, σ. 213.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 210.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 215 καὶ 216.

⁴ *Comte*, op. cit., V, σ. 214 κ. ε., 216 κ. ε.

⁵ *Comte*, op. cit., V, σ. 232.

⁶ *Comte*, op. cit., V, σ. 233.

⁷ *Comte*, op. cit., V, σ. 231 κ. ε., 235 κ. ε.

⁸ *Comte*, op. cit., V, σ. 236.

γανωτικοῦ ἔργου, ὅπερ εἶχεν ἀναλάβει ἡ ἐκκλησία τῆς Δύσεως¹, ἐξεδηλώθη μετὰ ταῦτα ἐπὶ πάντων τῶν πεδίων τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Εἰς τὴν θεολογικὴν φιλοσοφίαν τῶν μέσων αἰώνων ἀποδίδει ὁ *Comte* τὴν πρώτην πνευματικὴν ἀφύπνισιν τῶν μαζῶν². Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀξία τοῦ καθολικισμοῦ συνίστατο, κατὰ τὸν *Comte*, κυρίως εἰς τὴν ὑπερνίκησιν τῶν φραγμῶν, δι' ὧν εἶχε δεσμεύσει τὸ πνεῦμα ὁ πολυθεϊσμός, φραγμῶν οἷοι τὰ μαντεῖα καὶ αἱ προφητεῖαι³. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν καλλιτεχνικὴν ἐπίδρασιν τοῦ καθολικισμοῦ, αὕτη ἐξεδηλώθη κυρίως ἐπὶ τῶν ἐπιπέδων τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, αἵτινες, ἀναπτυχθεῖσαι ὑπὸ τὴν ἄμεσον προστασίαν αὐτοῦ, ἐλάμπρυναν τοὺς μέσους αἰῶνας⁴. Τέλος τονίζει ὁ *Comte* καὶ τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἔσχυσεν ὁ καθολικισμὸς ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας διὰ τῆς βαθμιαίως πραγματοποιηθείσης ὑπ' αὐτοῦ χειραφετήσεως τοῦ ἀτόμου⁵. Αἱ πρῶται ἐπιτυχεῖς προσπάθειαι ἀντικαταστάσεως τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων διὰ «δυνάμεων ἐξωτερικῶν» ἀνάγονται, κατὰ τὸν *Comte*, εἰς τοὺς μέσους αἰῶνας⁶.

Τοιοιουτρόπως ἐμφανίζει ὁ *Comte* τὸ μονοθεϊστικὸν καθεστῶς ὡς τὸ καθεστῶς ἐκεῖνο, εἰς τοὺς πλουσίους κόλπους τοῦ ὁποίου δέον νὰ ἀναζητηθῇ τὸ σπέρμα τῆς θετικότητος τοῦ πνεύματος καὶ τῆς θετικῆς ὁργανώσεως τῆς κοινωνίας. Οὐδὲν ἐκ τῶν προηγουμένων θεολογικῶν σταδίων ἐπέδειξε τὸν καθαρῶς μεταβατικὸν χαρακτήρα τοῦ μονοθεϊσμοῦ⁷. Οἱ κυριώτατοι θεσμοὶ αὐτοῦ, ἰδίᾳ οἱ θεσμοὶ τοῦ φεουδαλικοῦ καθεστῶτος τῆς καθολικῆς Δύσεως, φέρουν ἐπ' αὐτῶν ἐγκεχαρραγμένην τὴν εὐεργετικὴν σφραγίδα τῆς προσωρινότητος⁸. Ἡ ἀμυντικὴ ὁργάνωσις τῶν κοινωνιῶν διετήρησε κατ' ἀνάγκην τὴν ἀξίαν τῆς μέχρι τῆς καταπαύσεως τῶν ἐπιδρομῶν, καταπαύσεως, ἡ ὁποία, κατὰ

¹ *Comte*, op. cit., V, σ. 238 κ. ε.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 242.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 245.

⁴ *Comte*, op. cit., V, σ. 246.

⁵ *Comte*, op. cit., V, σ. 247.

⁶ *Comte*, op. cit., V, σ. 248.

⁷ *Comte*, op. cit., V, σ. 250.

⁸ *Comte*, op. cit., V, σ. 256.

τὸν *Comte*, ἐπηκολούθησε μοιραίως τὴν μεταβολὴν τῆς βαρβάρου καὶ τυχοδιωκτικῆς ζωῆς εἰς ζωὴν ἀγροτικὴν καὶ ὀργανωμένην ¹. Ἡ φεουδαλικὴ ἀποκέντρωσις ἦτο ὡσαύτως προωρισμένη νὰ ὀδηγήσῃ, κατὰ τὸν *Comte*, εἰς νέαν ὀργανωμένην συγκέντρωσιν ². Τέλος ἡ δουλοπαροικία, ἀντιθέτως πρὸς τὴν δουλείαν, ἣτις ἐνεφανίσθη ὡς μό- νιμος καὶ σταθερὸς θεσμός, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ σημάνη εἰ μὴ τὴν με- τάβασιν πρὸς τὸ καθεστῶς τῆς πλήρους ἐλευθερίας ἀπάντων τῶν ἀν- θρώπων ³.

44. — Ἡ μεταφυσικὴ περίοδος τῆς ἀνθρωπότητος δὲν χαρακτη- ρίζεται ὑπὸ τοῦ *Comte* ὡς περίοδος αὐτοτελεῆς. Ἡ περίοδος αὕτη, ἣτις ἤρξατο ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ⁴, ἐκέκτητο ἀρνητικὸν μὲν καὶ κριτικὸν χαρακτῆρα ἀπέναντι τοῦ προηγηθέντος αὐτῆς καθεστῶτος, προπαρα- σκευαστικὸν δὲ χαρακτῆρα ἐν σχέσει πρὸς τὸ καθεστῶς τοῦ θετικισμοῦ ⁵.

Τὸ ἐπαναστατικὸν καὶ κριτικὸν ἔργον τῆς μεταφυσικῆς περιόδου, ἐκδηλωθὲν κατ' ἀρχάς μὲν (δηλαδὴ κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα) αὐτομάτως, μετὰ ταῦτα δὲ ὑπὸ μορφήν συστηματικὴν ⁶, ἀπέβλεψεν εἰς τὴν πλήρη διάλυσιν τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ καθεστῶτος τῶν μέσων αἰώνων ⁷. Βασισθὲν ἐπὶ φιλοσοφίας καθαρῶς ἀρνητικῆς ⁸, φιλοσοφίας ἐκπορευθείσης ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθ- μίσεως ⁹, ἀπετέλεσε τοῦτο θεμελιώδη προϋπόθεσιν τῆς ἐξελιξέως, ἡ ὅποια ἐπέπρωτο νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς τὸν θετικισμὸν ¹⁰. Πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐπαναστατικοῦ σκοποῦ του ἐχρησιμοποίησε τὸ μεταβατικὸν τοῦτο καθεστῶς τῆς ἀνθρωπότητος ὡς κύρια ὄργανά του δύο τάξεις ἀνθρώ- πων: τὴν τάξιν τῶν μεταφυσικῶν καὶ τὴν τάξιν τῶν νομοδιδασκά-

¹ *Comte*, op. cit., V, σ. 256.

² *Comte*, op. cit., V, σ. 257.

³ *Comte*, op. cit., V, σ. 257.

⁴ *Comte*, op. cit., V, σ. 266 καὶ 269.

⁵ Πρὸβλ. κυρίως: *Comte*, op. cit., V, σ. 262.

⁶ *Comte*, op. cit., V, σ. 272.

⁷ *Comte*, op. cit., V, σ. 299 κ. ε., 308 κ. ε.

⁸ Πρὸβλ. π. χ. *Comte*, op. cit., V, σ. 288.

⁹ *Comte*, op. cit., V, σ. 285.

¹⁰ *Comte*, op. cit., V, σ. 285 κ. ε.